

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Віктор ГОРОБЕЦЬ

**УКРАЇНСЬКІ НАРАТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ТРАДИЦІЇ ТА ПРАКТИКИ
САМОВРЯДНОСТІ В ГЕТЬМАНАТІ**

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Київ – 2024

Горобець Віктор

Українські наративи європейської соціокультурної спадщини: традиції та практики самоврядності в Гетьманаті. Аналітична записка / Відповідальний редактор В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2024. 36 с.

В дослідженні проаналізовано проблему функціонування засад самоврядності в політичній культурі і практиці козацької України, зокрема такої її важливої складової як вільної елекції козацької старшини – від сотників до полковника та гетьмана включно. Прослідковується змістове наповнення поняття «вільна елекція» у його традиційному сприйнятті козацтвом та темпоральні зміни в його характері, що сталися в процесі іманентного політичного і соціального розвитку ранньомодерної станової держави – Гетьманату, а також під впливом чинників зовнішнього походження. В контексті зовнішніх впливів детально реконструюється політика Московської держави / Російської імперії щодо побутування практики виборності влади в автономному по відношенню до імперського центру Козацькому Гетьманаті, зокрема намагання центральної влади спочатку налагодити контроль за цариною кадрової політики автономії, а згодом й активно впливати на неї та нівелювати цінність вільної елекції. З'ясовується різниця в ставленні козацького загалу до адміністраторів, обраних з дотриманням належних виборних процедур, та призначених владою вищого рівня. Розглядається питання кореляції дотримання/обмеження права вільної елекції козацької старшини та збереження/звуження імперською владою автономії Гетьманату.

Відповідальний редактор
Валерій Смолій, академік НАН України

ЗМІСТ

I. Вступна частина	3
II. Аналітично-пояснювальна частина	6
2.1. Виборність старшини як політико-культурна цінність	6
2.2. Механізми реалізації самоврядних традицій	9
2.3. Виборність старшини як маркер автономії Гетьманату	11
2.4. Обмеження самоврядності в автономії в контексті інкорпораційної політики імперії	16
2.5. Занепад самоврядних практик Гетьманату в 1730–60-і роки	24
III. Заключна частина	33

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА

Ранньомодерна станова держава, яка постала на теренах козацької України в ході революції середини XVII ст., була самодостатнім державним організмом, що уособлював собою уявлення козацтва, як тогочасної правлячої еліти – народу політичного, про справедливий соціальний, господарський і політичний устрій, та цілком адекватно реагував на потреби ранньомодерного станового суспільства. Інституційне й соціокультурне облаштування козацької держави відбувалось за рахунок вдалого поєднання традицій козацького самоврядування, що панували на Запорозькій Січі, та досвіду й політичної культури, запозичених козацькою елітою в Речі Посполитій. Відповідно, на перших етапах державного будівництва домінує вплив традицій Запорозької Січі, яка перед цим упродовж тривалого часу виконувала певні функції політичної репрезентації неоформленого юридично, але існуючого фактично козацького стану. На практиці це вилилось в утвердженні засад прямої демократії, ліквідації станового судочинства й позаекономічного примусу та й, загалом, будь-яких перешкод для соціальної мобільності, масового перерозподілу земельної власності «правом шаблі» тощо. Утім генетична спорідненість політичних культур Гетьманату та Речі Посполитої була настільки очевидною, що, навіть, у часи найрадикальнішого зламу старої держави, паростки нової так чи інакше взорували на свого попередника¹.

По мірі ускладнення державного життя в Гетьманаті запорозькі впливи маліють, натомість у різних царинах суспільного облаштування актуалізується досвід Речі Посполитої. Рецепція річпосполитських моделей і практик з часом стала помітною чи не в усіх сферах державного життя – судочинстві, соціальних відносинах, самоврядуванні й способах політичної репрезентації. Що, однак, не призводить до повного нівелювання досвіду Запорозької Січі. Кінетичний заряд революції середини XVII ст. виявляється настільки потужним, що освячені нею гасла справедливого укладу суспільного життя, утвердження козацьких вольностей і ліквідації найтяжчих форм соціального гніту поспільства зберігають свою актуальність упродовж усієї історії розвитку козацької державності. Однак уже з

¹ Ширше про авторське бачення цього аспекту українського державотворення див.: Віктор Горобець, *Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state?* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2023).

останніх десятиліть XVII ст. в козацькій Україні активно протікає процес консолідації соціальної еліти, яка дедалі більше концентрує у своїх руках не лише земельні ресурси, економічні преференції і соціальні аванси, але й розширює власні владні прерогативи та, відповідно, звужує межі можливості реалізації самоврядних засад для широкого козацького загалу. З іншого боку, загрози звуження та врешті-решт повного занепаду засад самоврядування в Гетьманаті істотно підсилював факт його перебування в силовому полі Московської держави. Особливу гостроту проблема набуває з часів розбудови Петром I Російської імперії, коли імперський центр намітив чіткий курс на знищення будь-яких проявів самобутності української станової державності та, врешті, ліквідації автономії Гетьманату.

Отож у фокус цього дослідження поставлено проблему функціонування в політичній культурі та практиці козацької України засад самоврядності, зокрема такої її важливої складової як вільної елекції козацької старшини – від сотників до полковника та гетьмана включно. Чиниться спроба прослідкувати: а що, власне, формувало первісне змістове наповнення поняття «вільна елекція»? Яким чином зміни в соціополітичному облаштуванні Гетьманату позначались на характері його сприйняття гетьманом, козацькою старшиною та широким загалом товариства? Чи простежується у джерелах різниця в ставленні козацького загалу до адміністраторів, обраних з дотриманням належних виборних процедур, та призначених владою вищого рівня? Коли і за яких обставин влада Московської держави / Російської імперії звертає свою увагу на феномен самоврядності в козацькій Україні та яким чином намагається використати його у власних інтересах? Та й, власне, чи існувала пряма кореляція між дотриманням/обмеженням права вільної елекції козацької старшини та збереженням/звуженням імперською владою автономії Гетьманату?

II. АНАЛІТИЧНО-ПОЯСНЮВАЛЬНА ЧАСТИНА

2.1. Виборність старшини як політико-культурна цінність

Право товариства вільними голосами обирати собі старшину від курінного отамана до гетьмана включно було однією з підставових засад соціополітичного життя українського козацтва – спочатку як певної соціальної групи, а згодом й упривілейованого стану автономного утворення із самоназвою «Військо Запорозьке»². Постає ще в часи зародження козацтва традиція вільних виборів значною мірою формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як «старожитні права і вольності». В ідеологічній царині ця лексема легітимізувалась міфічною «золотою грамотою» Стефана Баторія, а в площині реальної політики оборона від намагань коронної влади обмежити сферу її застосування називалась в числі тих чинників, що провокували вибухи козацьких повстань, яких було так багато в історії Речі Посполитої в останні десятиліття XVI – першій третині XVII ст.³

Власне й вибух на початку 1648 р. найбільш масштабного повстання на чолі з Богданом Хмельницьким легітимізувався козацькими лідерами серед іншого й боротьбою за відновлення права вільного вибору козацької старшини, скасованого положеннями «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.⁴ То ж не дивно, що повстання розпочинається обранням вільними голосами Хмельницького гетьманом Війська Запорозького⁵, а виборність козацької старшини нижчих ланок від цього часу перестає залежати від волі коронних гетьманів. Не менш показовим є й те, що в компромісній за своїм характером Зборівській угоді 1649 р., яка вперше в

² Для означення цього державного утворення в історіографії нині використовуються також і такі назви кабінетного походження як: Українська козацька держава, Гетьманщина, Гетьманат. В сучасній російській історіографії переважно вживаються поліетнімі: Малоросія, Мала Росія.

³ Ширше про це див.: Сергій Лепявко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні* (Чернігів: Сіверянська думка, 1996); Валерій А. Смолій, Валерій С. Степанков, *Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації* (Київ: Альтернативи, 1997); Віталій Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* (Київ: KM Academia, 2000) та ін.

⁴ *Voluntaria legum*. Т. III. (Petersburg: Nakladem I drukiem J. Ohryzki, 1859), 440.

⁵ Валерій А. Смолій, Валерій С. Степанков, *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності* (Київ: Либідь, 1994), 56.

історії взаємин з Річчю Посполитою гарантувала Війську Запорозькому права станово-адміністративної автономії, було зовсім проігноровано проблему елекції гетьмана та козацької старшини. Вочевидь, демонструючи тим самим її трактування як суто внутрішню справу козацької автономії, на яку повною мірою поширюється задеклароване вже в першій статті угоди зобов'язання короля зберегти за Військом «всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями»⁶. Натомість підписана після програної Військом Запорозьким битви під Берестечком Білоцерківська угода 1651 р., яка вже значно обмежувала автономію козацької України, конституювала положення, згідно з яким новообраний Військом Запорозьким гетьман мав обов'язково затверджуватися королем, отримувати з його рук відповідний привілей та «складати присягу на підданство і вірність Його Королівській Милості і Речі Посполитій». При цьому полковники і вся старшина мали не обиратися, а призначатися запорозьким гетьманом⁷.

Якими були насправді прагнення козацтва в питанні виборності старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договірних умов, на яких козацька Україна в 1654 р. перейшла під зверхність московського царя. Отож у пропозиціях Війська Запорозького щодо умов цього переходу, переданих у Москву в березні 1654 р., йшлося, аби по смерті теперішнього гетьмана «Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали», лише сповіщаючи царя про результати виборів, й цареві, аби це «не в кручину было», оскільки такою є давня козацька традиція⁸.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини знаходимо в інструкції, яку надав своїм послам на сейм 1664 р. орієнтований на Варшаву гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Інструкція, що була підготовлена в умовах розгортання на Правобережжі повномасштабного збройного громадянського протистояння, хоч на словах і не заперечувала право вільного елекції, але при цьому зауважувала, що у Війську Запорозькому через це «бунти виникати звикли». Й аби цього уникнути, пропонувалося на гетьманство обирати не «до ласки військової», а лише на певний, визначений законом термін – до наступного сейму. Дозвіл на перевибори полковника мав надавати гетьман, а сотника, відповідно, полковник. Такі зміни мали гарантувати, що кандидатами ставатимуть люди статечні й «в справі рицарській досвідчені»⁹.

⁶ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku* (Kraków: Platan, 2002), 38-39.

⁷ *Ugody polsko-ukraińskie*, 44-45.

⁸ *Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (Акты ЮЗР)* Т. 10 (СПб., 1878), 445-452; *Документи Богдана Хмельницького (1648-1658)* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1961), 323-325; *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657* (Київ: Альтернативи, 1998), 64-67.

⁹ *Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (Czart)*, f. 402, № 22, s. 547-563.

Посилення авторитарних тенденцій в правлінні володарів гетьманської булави нівелювала роль козацького товариства у виборчих процедурах, натомість потреба гетьмана в оперті на підтримку загалу – підвищували шанси дотримання традицій вільної елекції.

Для підтримання належного порядку в полку вкрай важливим було те, аби старшину «на тую годность избрали» вільними голосами товариства на раді, дотримуючись передовсім наступних критеріїв: «всеобщее», «полюбовное», «згодними голосами»¹⁰. При цьому позбавлення уряду сприймалося не лише як втрата певного кредиту довіри до урядовця з боку козацького товариства чи вищої владної інстанції, наділеної відповідними можливостями, а й загалом як заперечення попередніх заслуг старшини перед Військом Запорозьким. Так, наприклад, у судовій справі новгород-сіверського сотника Федора Лісовського надibuємо цікавий пасаж щодо позбавлення ним влади одного з курінних отаманів сотні – Тереха, котрий, оскаржуючи це рішення перед стародубським полковником, класифікував його не інакше, як «уничтоженіє своїх старинних войскових услуг»¹¹.

Вкрай негативно сприймалося козацьким товариством й ігнорування гетьманом засад вільної елекції та призначення на старшинство без виборів. Анонімний автор «Літопису Самовидця», описуючи перебіг повстання, що вибухнуло в середині 1666 р. в Переяславському полку і в ході якого найпершим від рук повсталих склав голову місцевий полковник Данило Єрмолаєнко, зауважував, що останнього «козаки переясловськіє не любили, же насланій бил»¹², тобто не був обраний товариством, а присланий Брюховецьким. Такою ж трагічною виявилась й доля іншого призначенця гетьмана – полтавського полковника Григорія Витязенка: коли в червні 1668 р. в Полтаві стало відомо про смерть Брюховецького, тамтешнє товариство не лише відібрало у Витязенка пернач, але й разом з осавулом «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали». Відразу ж по тому полтавці обирають собі полковником Дем'яна Гуджола, а літописець не забуває при цьому зауважити, що останній владу отримав «вільними голосами»¹³.

Процеси консолідації правлячого класу Гетьманату, виділення старшини в окрему соціальну групу, що з часом усе більше набувала ознак соціальної замкнутості, як, власне, і процеси зміцнення гетьманської влади, поволі розмивали демократизм виборчих процедур. І якщо на

¹⁰ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

¹¹ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 153, арк. 47.

¹² *Літопис Самовидця* (Київ: Наукова думка, 1971), 100.

¹³ Самійло Величко, *Літопис*. Т. 2 (Київ: Дніпро, 1991), 161.

нижчому, сотенному рівні, засади вільної елекції зберігали свою актуальність впродовж значної частини XVIII ст., то вплив товариства на вибори старшини полкового рівня нівелювався вже в останні десятиліття XVII ст. І в цьому контексті вельми ілюстративною видається репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б.П. Шереметевим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво – «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и даст»¹⁴.

Енергійна спроба концептуалізації засад вільної елекції в політичному житті Гетьманату чиниться навесні 1710 р. в контексті розробки гетьманським урядом Пилипа Орлика положень «Пактів та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», де проблема кадрового забезпечення Гетьманату отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення саме в контексті гарантування непорушності права козацького товариства обирати старшину вільними голосами¹⁵. У документі зокрема констатовалось, що «всякіє на людей бѣдныхъ тяжести, утыски и здырства походятъ найбарзѣй от властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундаментуясь на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливістю для приватного своего пожитку урядовъ войсковых и посполитых, прелщают сердце гетманское коррупціями и оними тыскаются без волного избранія, над слушност и право», й, аби уникнути цих утисків і здырств на майбутнє, «всеконечнѣ» конституювалось: «лечъ всегда якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владою гетманскою потверживаны... Тое жъ право должны будутъ и полковники заховати и не постановляти без волного избранія цѣлой сотнѣ, сотниковъ и иных урядниковъ»¹⁶.

2.2. Механізми реалізації самоврядних традицій

Попри побутуючі в історичних наративах міфи щодо стихійності й поганої організованості козацьких рад, на який рішення ухвалювалися з огляду на гучність крику чи кількості підкинутих угору шапок симпатиків тієї чи іншої ухвали, наявні в розпорядженні дослідників джерела пере-

¹⁴ *Источники малороссийской истории*, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2 (Москва, 1859), 29.

¹⁵ Авторське бачення проблеми див.: Віктор Горобець, «Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту?», *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* (Київ: НаУКМА, 2011), 234-248.

¹⁶ Валерій Смолій (ред.), *«Пакти і Конституції» Української козацької держави* (Львів: Світ, 2011), 107, 109.

конують, що насправді елекційний процес був належним чином впорядкований. Зразкова модель виборів старшини передбачала, аби процедура відбувалась за дозволом гетьмана («за ведомом велможности вашой, нашого милостивого пана») та за участі як людей козацького стану, так і представників міського самоврядування й волосних очільників («з целого полку зобравши старшину и значное товариство и мещан... и волостных людей»). Обов'язковою була також присутності представника гетьманського уряду¹⁷.

Як впливає з детального опису полковницьких виборів, що відбулися 25 червня 1690 р. в Переяславі, елекція відбувалася у два етапи. На першому мало місце висунення кандидатур і їхнє попереднє обговорення у сотнях та міських громадах. А на другому, вже за присутності уповноваженого представника гетьманського уряду, проходило голосування. Причому участь у ньому брали не всі жителі полку чи все козацьке населення, а обрані виборщики від сотень і найбільших міст регіону. Сотні представляли сотники та виборні козаки, кількість яких могла коливатися від 8-10 до 70 осіб. Незважаючи на різне представництво, під час голосування кожна сотня мала право подати лише один голос. Волю некозацького населення представляли вїт, діючі та відставні бурмистри й райці та кілька цехмістрів з полкового центру. Вони також мали лише один голос. По одній воті мали всі полкові старшини – обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, городовий отаман полкового центру і чотири «значних військових товариші» (відставні козацькі старшини високого рангу). Після зачитування виборцям на раді «поважного універсалу рейментарского» з дозволом на проведення елекції, посеред елекційного майдану відбувались наради виборчих груп. За їхніми результатами уповноважені сотень і міських громад, а також полкові старшини і знатне військове товариство, «осеред двору сидячи», приступали до голосування. Підрахунок голосів здійснював полковий осавул¹⁸.

Затвердження результатів виборів відбувалася в гетьманській резиденції, де гетьман вручав новообраному старшині універсал на полковництво, полкову корогу, пернач, печатку і литаври. «Отдане клейноду» з рук гетьмана було важливим елементом легітимізації старшинської влади. Власне, саме з цього моменту полковник і вступав у владу, а підвладне йому товариство було зобов'язане «все естесмо, хто тилко згодился при

¹⁷ Центральний державний архів України в м. Києві (ЦДАУК), ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 1-4.

¹⁸ Микола Петровський, *До історії полкового устрою Гетьманщини* (Ніжин: [б.в.], 1929). 72-73.

нем быти, одною рукою» стояти¹⁹. На завершення процедури номінант, вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»²⁰. Останні слова, вочевидь, слід розуміти, як принесення новообраним старшиною присяги вірності царю, що було передбачено нормами угоди 1659 р.²¹ Отож згадки про те, що новообрані старшини «на верность царському присягали», в описах виборчих процедур є обов'язковими²².

2.3. Виборність старшини як маркер автономії Гетьманату

Визнання козацькою Україною зверхності царя на початку 1654 р. не призвело ані до негайного поглинання Російською державою соціополітичних інститутів щойно народженого в ході Козацької революції 1648-1649 рр. станового державного утворення із самоназвою «Військо Запорозьке», ані до його швидкої соціокультурної уніфікації до загальноімперських зразків. Збереженню окремішнього устрою козацької України сприяли як композитний характер Московської держави²³, так й узгоджені в березні 1654 р. договірні статті Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем щодо умов переходу Війська Запорозького під зверхність царя, що підтверджувались (з певними модифікаціями) упродовж другої половини XVII ст. при сходженні на гетьманство всіх наступників Хмельницького. І якщо в царині зовнішньополітичної репрезентації вже так звані «Нові статті» Юрія Хмельницького 1659 р. серйозно підважили українську автономію, а договори 1665, 1669, 1672 та 1687 років цю опцію нівелювали зовсім, то непорушність внутрішнього адміністрування та соціокультурного укладу автономії гарантували не лише всі перераховані вище гетьманські статті другої половини XVII ст., а й практично всі публічні звернення імперської влади до гетьмана, козацької старшини та всіх українських станів з першої половини XVIII ст. Інша справа, що на практиці це аж ніяк не заважало імперському центру час від часу суттєво втручатись у перебіг внутрішньополітичних процесів у Гетьманаті, обмежуючи тим самим його адміністративну автономію та готуючи остаточну інтеграцію/інкорпорацію до імперського організму.

Офіційне ж ставлення російської сторони до елекційних процедур у Гетьманаті формувалось «Жалуваною грамотою Олексія Михайловича

¹⁹ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

²⁰ Цит. за: Петровський, *До історії*. 71.

²¹ *Універсали українських гетьманів*. 119.

²² ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

²³ Нэнси Шилдс Коллман, *Преступление и наказание в России раннего нового времени* (Москва: Новое литературное обозрение, 2016), 14-25.

гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому» 1654 р. У ній Москва погодилась на запропонований гетьманським урядом варіант: «обирати гетьмана по прежнім их обычаем самим меж себя»²⁴. Водночас, аби включити в елекційний процес і царя (засвідчивши тим самим його владу над Україною) внесеним до українського проекту доповненням було передбачено обов'язкове інформування монарха про обрання гетьмана, а також складання останнім присяги вірності в присутності присланого государем уповноваженого. Стосовно ж порядку обрання інших козацьких старшин у документах не згадувалось²⁵, трактуючи це питання як винятково внутрішню справу автономії.

Першу спробу ревізії умовленого формату джерела фіксують уже навесні 1657 р. Причому, ініціатива впровадження новації виходила від гетьмана, але з готовністю була підхоплена й оточенням царя. Але якщо Хмельницький, намагаючись впровадити в політичну систему Гетьманату елементи монархічної моделі організації владних відносин, чинить спробу ще за свого життя добитися визнання сина Юрія спадкоємцем булави, в тому числі й через легітимізацію такого нововведення авторитетом царя. То оточення Олексія Михайловича, прямо не заперечуючи гетьману, у своєму внутрішньому листуванні обговорює принципово інший алгоритм ставлення до проблеми гетьманських виборів. Зокрема царський посол в Україну окольничий Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання гетьмана щодо затвердження царем і благословення патріархом акту визнання гетьманича офіційним спадкоємцем булави, у листі до Олексія Михайловича зауважував, що по смерті гетьмана «буде тому слову відміна», та – найголовніше – «те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде»²⁶.

Однак на практиці намагання Москви перебрати на себе вирішальну роль при обранні наступника Хмельницького провокує глибокий конфлікт у стосунках з Гетьманатом. Обрання Івана Виговського у серпні 1657 р. на гетьманство царський уряд визнати відмовився, оскільки вибори відбулися без царського дозволу²⁷. Загострення ж конфлікту вже за рік призвело до розриву Виговського з Москвою та порозуміння з Річчю

²⁴ *Акты ЮЗР*, т. 10. 490; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт*, т. 3. (Москва: АН СССР, 1954), 568.

²⁵ Див.: *Акты ЮЗР*, т. 10. 445-452; *Документи Богдана Хмельницького*, 323-325; *Воссоединение Украины с Россией*, 560-565.

²⁶ *Акты ЮЗР*, т. 11, прибавл. № 1 (Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелевых, 1879), 682.

²⁷ Ширше див.: Віктор Горобець, «Волимо царя східного». *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 118-127.

Посполитою. Утім коли Гадяцька угода 1658 р. за рік безславно закінчила своє життя, Виговський втратив булаву, а на гетьманство зійшов Юрій Хмельницький, Москва восени 1659 р. зуміла нав'язати останньому угоду, що суттєво звужувала автономні права Гетьманату, в тому числі й у питанні гетьманського обрання. Зокрема до так званих «Прежних статей Богдана Хмельницького» (що насправді являли собою сфальсифікований варіант договору 1654 р.²⁸) було включено норму, що зобов'язувала новообраного реґиментаря по завершенню виборів їхати до Москви «видети его государскія пресветлыя очи», а вже під час аудієнції цар «пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту»²⁹. За умови ж недотримання цього ритуалу – вибори визнавались нелегітимними.

Водночас 1659 р. Москва вперше втрутилася і в царину виборів старшини нижчого рівня. Заграючи з козацьким загалом і воліючи не допустити зміцнення гетьманської влади, представники царя наполягли на внесенні до так званих «Нових статей Юрія Хмельницького»³⁰ норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – «на раде, кого межъ себя излюбят»³¹. Крім того, вводився ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин. Зокрема на полковництво заборонялось обирати кандидатів з інших полків, а також іновірців і новохрещених православних. Обґрунтування останньої вимоги, як видається, впливало з гірких для Москви споминів про роль колишнього соцініанина Юрія Немирича в розриві України з царем та укладенні Гадяцької угоди з королем. Хоч у тексті договору вимогу було обґрунтовано соціально привабливо: «потому что от новохрещенных многая в Войске смута и междоусобіе зачинается, да ими... козакам чинятся налоги и тесноты»³².

²⁸ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*, упоряд. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко (Київ–Львів: НТШ, 2004), 19. Ширше про обставини справи див.: Андрій Яковлів, «“Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року», *Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського*, ч. 1 (Київ: [б.в.], 1928), 220-234; Андрій Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. (Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1934).

²⁹ *Універсали українських гетьманів*, 115.

³⁰ Угода являла собою доповнення до сфальсифікованого Москвою варіанту так званих «Прежних статей Богдана Хмельницького». – Ширше див.: Горобець, *«Волимо царя східного»*.

³¹ *Універсали українських гетьманів*, 119.

³² *Універсали українських гетьманів*, 119.

Закріплений в договорі 1659 р. порядок проведення виборів Москва в наступні десятиліття «удосконалювала» переважно шляхом посилення ролі царського уповноваженого в елекційному процесі. Уповноважений (котрий на виборну раду традиційно прибував у супроводі потужного війська) рідко коли, а практично ніколи, не обмежувався лише спогляданням перебігу виборчого процесу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного простежується під час гетьманських виборів 1663 р., коли окольничий Данило Велико-Гагін за наказом царя мав «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити», оскільки той, мовилось в царській інструкції, «насправді вірний»³³. І врешті саме підтримка Москви справила вирішальний вплив на перебіг і результати виборів 1663 р.³⁴ Значно меншою була роль царського повіреного на гетьманських виборах 1669, 1672 чи 1687 років, але й тоді кандидатура претендента на булаву обов'язково узгоджувалась з ним.

Водночас Москва за потреби демонструвала й політичну гнучкість, іноді відмовляючись від вимог, що не приживалися на практиці. Зокрема, зважаючи на реалії політичного і соціального буття та наявні логістичні проблеми, норма щодо обов'язковості прибуття новообраного гетьмана на аудієнцію до царя, як один з елементів визнання легітимності обрання, так ніколи й не була впроваджена. Після обрання Брюховецького через складну військово-політичну ситуацію його візит було відкладено на невизначений час, а вже договір 1669 р. (так звані Глухівські статті) не містив цієї вимоги. Й ознакою легітимності обрання відтепер виступав акт вручення гетьману клейнодів царським уповноваженим³⁵.

Проблема ж виборності нижчої в козацькій ієрархії старшини, принаймні в царині політико-правовій, на певний час взагалі випала з поля зору Москви й розвивалась у контексті загального розвитку соціальних і політичних інститутів автономії Гетьманату й політичної культури козацтва загалом – тобто з дотриманням засад вільної елекції. Хоч такий підхід відверто суперечив традиціям Російської держави, де процедура призначення на місцевий уряд воєводи, приказного, стрілецького чи козацького голови передбачала подачу служилим чоловіком відповідного чолобиття в Розряд, яке можна було лише доповнити колективним чоло-

³³ *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества*. Т. 2 (СПб., 1861), 771.

³⁴ Порівн.: Віктор Горобець, «Чорна рада» 1663 року. *Передумови, результати, наслідки* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013).

³⁵ *Універсали українських гетьманів*. 467.

биттям місцевої громади. Рішення ж про призначення ухвалювалось центральним органом влади – Розрядним приказом³⁶.

Утім стверджувати про повне ігнорування центральною владою цариною реальної кадрової політики автономії також підстав немає. Принаймні, як свідчить запис у щоденнику Патрика Гордона, увага приділялась у контексті недопущення консолідації старшинського корпусу навколо гетьмана, адже це сприяло б небажаній імперському центру концентрації влади в руках очільника Гетьманату. Тож, скажімо, 19 червня 1688 р. оточення цариці Софії, незважаючи на прохання гетьмана Івана Мазепи під якимось зручним претекстом якнайдовше залишити в Москві полковника переяславського Райчу Дмитрашко – «дабы избежать и предотвратить волнения на Украине», відпустила того в Гетьманат, оскільки «здесь сочтено удобным ставить и меть как можно больше казачьих полковников, в какой то мере независимых от гетмана, и не позволят никакому гетману дорасти до такой власти и величия, как прежний»³⁷.

Задекларована тут «зручність» для Москви від ескалації конфліктності в стосунках гетьмана зі старшиною базувалась передовсім на досвіді використання подібного алгоритму впливу на козацьку старшину в часи гетьманування Івана Виговського (1657–1659), коли оточення Алексея Міхайловича, попри неодноразові заклики гетьмана не підтримувати опозицію, робило все для того, аби перетворити останню в потужну потужну військову і політичну силу й через неї істотно послабити гетьманську владу та нав'язати їй вигідні Москві рішення³⁸. Але й пізніше цей вдалий для московських інтересів прийом з більшим чи меншим успіхом використовувався для тиску на гетьманські уряди Юрія Хмельницького, Якіма Сомка, Івана Брюховецького та Дем'яна Ігнатовича³⁹. А ось довіра, яку Мазепі вдалося здобути в очах Петра I, пильність Москви у цьому аспекті дещо притупила.

³⁶ Владимир Н. Глазьев, «Порядок назначения городских воевод южного пограничья во второй половине XVII в. (по материалам Разрядного приказа)», *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*, 6 (2019): 485-487.

³⁷ Патрик Гордон, *Дневник. 1684–1689*, пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М.Р. Рыженков (Москва: Наука, 2009), 169.

³⁸ Див.: Віктор Горобець, «Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.)», *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості* (Київ–Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997), 33-43.

³⁹ Ширше див.: Горобець, «*Чорна рада*» 1663 року, 43-60, Горобець, «*Волимо царя східного*», 215-250; Віктор Горобець, *Гетьман Брюховецький* (Київ: Парламентське видавництво, 2019), 202-212, 327-334.

2.4. Обмеження самоврядності в Гетьманаті в контексті інкорпораційного політики імперії

Усвідомлення помилковості втрати контролю над цариною кадрової політики Гетьманату прийшло до Петра I та його оточення вже восени 1708 р. в контексті переходу українського гетьмана на бік шведського короля. Реакція ж проявилась у відвертому зневаженні засад вільної елекції при обранні наступника Мазепи. На ініційованій царем Глухівській раді 1708 р. Петро I на власний розсуд відхилив кандидатуру Павла Полуботка і вказав на Івана Скоропадського, як на того, хто задовольняє його вимоги. Водночас спостерігається активне втручання представників російської влади в кадрові призначення на полковому та сотенному рівні⁴⁰.

В контексті розвитку нового тренду в політиці щодо України в оточенні царя артикулюється думка про необхідність повернення до курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників і виведення останніх з-під його контролю. Так, у доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непопорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»⁴¹. Водночас Голіцин пропонував не обмежуватись старими, консервативними підходами, а впроваджувати новий курс, скерований на активне перебирання царською владою на себе прерогатив реалізації кадрової політики в Україні. Зокрема рекомендував змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. – Авт.) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»⁴².

Звертає на себе увагу той факт, що радикалізм Голіцина в питаннях кадрового облаштування Гетьманату знаходив підтримку й в інших представників імперської влади, задіяних в українські справи. Командувач

⁴⁰ «Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.», упоряд. М. Василенко, *Український археографічний збірник*, 1 (1926): 101-102; ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3; спр. 117, арк. 1-131; спр. 117а, арк. 1-125; спр. 482, арк. 1-3; спр. 156, арк. 1-58.

⁴¹ Ширше про це див.: Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 64-67-77-78.

⁴² Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 15-16, (Москва: Мысль, 1993), 336.

російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників, а царський резидент при гетьманському уряді стольник Федір Протасєєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках⁴³.

Однак в умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою російський канцлер Гаврило Головкін реалізацію таких радикальних пропозицій визнав заняттям «непристойным и небезопасным», оскільки це могло б спровокувати вкрай негативні наслідки. До того ж, канцлер звертав увагу й на той факт, що наразі «не знаєм заочно, кого на их место определить добрых и верных»⁴⁴.

Відтак і втручання в кадрові призначення в Гетьманаті мало епізодичний характер. Так, наприклад, коли 1712 р. гетьман Іван Скоропадський спробував звести генерального хорунжого Івана Сулиму на вакантний по смерті Федора Вольського-Коровченка уряд київського полковника, то уряд Петра I це рішення українського регіментаря заблокував і призначив на посаду Антона Танського⁴⁵ – колишнього очільника Білоцерківського полку, котрому довелось скласти з себе полковничі повноваження через розформування цього правобережного полку згідно з умовами прутської капітуляції Петра I 1711 р. І це попри те, що Танський за своє коротке врядування на Білоцерківщині встиг так розорити тамтешню шляхту, що вона, скаржачись на полковницькі утиски, вдавалась до аналогій з античним епосом: «где стояла Троя, там тепер волнуется созревшая жатва!»⁴⁶. Щоправда, для російської влади критерії оцінки ефективності врядування козацького полковника були зовсім інші. Як писав до Танського в липні 1712 р. Головкін, «царское величество, ведая, что вы, будучи в Белой Церкви, служили его величеству всегда верно и постоянно (вид. мною. – Авт.)... пожаловать повелел вас определить к Киевскому полку»⁴⁷.

Значно інтенсифікується втручання імперського центру в кадрові справи автономії із середини 1710-х років. Тоді, по-перше, вдалось відсунути зовнішню загрозу від кордонів Російської держави, а по-друге, завдяки функціонуванню в Україні з 1709 р. інституту царських резидентів – виявити серед старшин «людей добрих і вірних» по відношенню

⁴³ *Ibid.*, 564-565.

⁴⁴ *Ibid.*, 565.

⁴⁵ Вадим А. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1959), 203.

⁴⁶ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*, ч. 3, т. 2. (Київ: Унив. тип., 1890), 190.

⁴⁷ *Ibid.*, 768.

до царської влади. За таких умов 22 січня 1715 р. Сенат видав указ, яким впроваджувався принципово новий алгоритм виборчого процесу в Гетьманаті. Насамперед гетьману наказувалось негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», маючи на увазі співпрацю з гетьманом Мазепою. При заміщенні ж існуючих вакансій полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претендентів на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»⁴⁸.

На практиці прерогативи імперської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише закріпленою відтепер і в правовому полі Гетьманату активною участю царського резидента у процесі ухвалення кадрових рішень. Адже уряд Петра I в цей час почав активно послуговуватись і практиками прямого призначення своїх довірених осіб на старшинство в Україні, ігноруючи тим самим указ 1715 р. та вдаючись до видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином на уряд козацького полковника було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а на сотників – його земляків Степана Требинського, Гаврила Милорадовича, Василя Кіцеша, Степана й Миколу Афендиків, «волохів» Василя Кирика, Самійла Спафарія та інших. Визначальними при таких призначеннях ставали заслуги балканських шукачів старшинства під час Прутського походу царя 1711 р., коли «сербский народ... показал к России службу поднятём с своей стороны оружия против оных турков», через що був змушений «оставя... дом и деревни и протчіи свои пожитности» покинути батьківщину⁴⁹. В якийсь момент Україною навіть ширились тривожні чутки про наміри царя призначити на гетьманський уряд одного з найбільш відомих своїх балканських перебіжчиків – колишнього молдавського господаря Димитрія Кантеміра, котрий у серпні 1711 р. разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», «конюшеними» – прибув до Києва. Проте до такого зневажання засад виборності українського гетьмана справа все ж не дійшла. Можливо, не в останню чергу із-за спротиву Олександра Меншикова, котрий, відмовляючи царя від цього кроку, аргументував свою позицію наступним чином: «От волошских начальников

⁴⁸ *Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судиенком*, т. 2 (Київ: Университетская типография, 1855), 276.

⁴⁹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР), ф. II, спр. 1615, арк. 1-2; спр. 1706-1862, арк. 9, 54-54 зв., 232, 352-352 зв.

управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое»⁵⁰. Утім на нижчих адміністративних щаблях аргументи «світлішого князя» не брались до уваги й владні амбіції оточення Кантеміра було вдоволено царем як у Гетьманаті, так і ще більшою мірою на теренах Слобідської України, яка гетьманською владою не адмініструвалась⁵¹.

Такий алгоритм здобуття старшинства – навіть без хоч би формального дотримання процедури виборів, а лише через публікацію сенатських чи іменних царських указів – був доступним і для окремих вихідців з України: Григорія Шишкевича, Петра Назаренка, Федора Лісовського, Павла Ждановича, Семена Соболевського та інших. При цьому номінанти не обов'язково мали якісь вагомі заслуги перед Військом Запорозьким, натомість вони «хотя бы малую службу государю показали» та зуміли знайти впливових патронів в оточенні царя. Переважно йшлося про «верную службу... в случае измены нам, великому государю, бывшего гетмана Мазепы»⁵². Стосовно ж служби у Війську Запорозькому то тут їх успіхи не були настільки очевидними. Так, наприклад, Шишкевич перед тим, як стати сотником, служив цирульником в Андрія Войнаровського, небожа Івана Мазепи. А Лісовський престижний сотницький уряд у Новгород-Сіверському обійняв у статусі попа-розстриги. Причому, вчинені ним службові зловживання та навіть кримінальні злочини під час перебування на кафедрі гадяцького протопопа за інших обставин мали всі шанси увінчатися суворим судовим вироком⁵³.

Звичайно ж, зважаючи на пануючі в петровські часи тенденції розвитку уявлень про царську владу, коли на зміну московській ідеології

⁵⁰ Филарет, *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, Отд. II (Москва, 1857), 68.

⁵¹ Практика призначення «прутських емігрантів» на старшинство в Україну викликала неабияке роздратування місцевої української старшини. Утім з плином часу балканські вихідці родичались з українською правлячою верствою і входили в український простір. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився з донькою генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович узяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича – Гавр (до речі, успадкував від першого полковницький уряд у Гадачі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку. – Ширше див: Віктор Горобець, «Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви», *Український історичний журнал*, 4 (2012), 52-66.

⁵² ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3; НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. VIII, спр. 232, арк. 44.

⁵³ Віктор Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016), 46-56.

дорадчості та «патримоніальної взаємодії» царя та народу приходять поняття абсолютної, не обмеженої християнськими традиціями влади як чистого насильства⁵⁴, в очах Москви подібного роду соціальні ліфти в Гетьманаті не виглядали шокуюче. Дослідники навіть знайшли вповні переконливе пояснення фактам нагородження царем після полтавської перемоги 1709 р. боярськими чинами своїх «дураков» (блазнів) – як своєрідний спосіб приниження прибічників «честі боярської» й боярської думи як такої⁵⁵. Цікаво, що чи не найбільш епатажні кадрові інтервенції царя в українській автономії – того ж цирульника Шишкевича чи розстриги Лісовського – випадають якраз на середину 1710-х років, тобто час, коли Петро I, жалуючи І.О.Голіцина боярським чином, в указі від 14 жовтня 1715 р. зазначає, що та честь йому надається «за службу жены его... светлейшей княгини»⁵⁶. «Служби» ж «светлейшей княгини» Анастасії Петрівни Голіциної полягали в тому, що вона була наближеною «шутихой» цариці Катерини і під час блазеньських «соборів» Петра I грала роль «князь-ігумені»⁵⁷. Можливо, в контексті такого сприйняття «служби» й «честі» виборні посади полковника чи сотника Війська Запорозького в очах царя не меншою мірою, ніж боярські чини, виглядали як рудименти попередньої епохи, що потребували публічного приниження та заперечення того пієтету, який традиційно їх оточував.

Чи не найбільш масштабним і, що головне, системним втручання імперського центру в царину кадрових призначень в автономії мало місце у часи функціонування на теренах України російської владної структури – Малоросійської колегії (1722–1727). Запровадивши колегію – згідно риторики маніфесту від 16 травня 1722 р. – «не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был»⁵⁸, по смерті Скоропадського (початок липня 1722 р.) Петро I став розглядати її як владний орган, покликаний замінити інститут виборних гетьманів. Відтак проведення нових гетьманських виборів імператор не дозволив, а колегії

⁵⁴ Коллман, *Преступление и наказание*, 415.

⁵⁵ Евгений В. Анисимов, «Верхи русского общества начала петровской эпохи», *Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII вв.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006), 470–497.

⁵⁶ Цит за.: Андрей В. Захаров, «“Государев двор” и “царедворцы” Петра I: проблемы терминологии и реконструкции службы», *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)* (Москва: РОССПЭН, 2013), 29.

⁵⁷ *Ibid.*, 29, прим. 2.

⁵⁸ *Источники малороссийской истории*, ч. 2, 322.

доручив розпочати процес перебирання гетьманських владних прерогатив⁵⁹.

Уявлення про механізми такої трансформації дає аналіз листування імператора із сенаторами, що мало місце наприкінці липня 1722 р. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити Війську Запорозькому, що вибори начебто відкладено до повернення з походу монарха: «И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорскаго Величества остаться»⁶⁰. При цьому «воля» Петра I полягала в тому, аби ліквідувати інститут гетьманства загалом. В контексті реалізації цього бажання імперський центр ігнорує прохання української сторони щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів, а сенатори тим часом видають розпорядження, яким забороняють визнавати за Павлом Полуботком, обраним старшиною до проведення нових виборів наказним (тимчасовим) гетьманом, право послуговуватись цим титулом: «в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник»⁶¹. Наступним кроком на шляху ліквідації інституту гетьманства стає імператорський указ від 23 червня 1723 р., який під страхом суворого покарання забороняв навіть порушувати клопотання про нові вибори⁶². Власне, саме порушення цього указу стало формальною підставою для ув'язнення в Петропавлівській фортеці Петербургу наказного гетьмана Полуботка, миргородського полковника Данила Апостола та ще понад 20 козацьких старшин⁶³.

Водночас із середини 1722 р. розпочинається реалізація програми системної заміни виборних козацьких старшин призначеними указами царя урядовцями з числа офіцерів російської армії на полковому рівні. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери в статусі комендантів і вони перебрати на себе лише незначну частину повноважень полковника, зосередившись головним чином на питанні налагодження дієвого контролю за діяльністю полкової влади. А вже на другому, за умови створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати

⁵⁹ Горобець, *Примерк Гетьманщини*, 113-114, 171-180.

⁶⁰ Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, (Москва: Мысль, 1993), 827.

⁶¹ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 248, оп. 29, д. 1759, л. 146.

⁶² РГАДА, ф. 9, оп. 2, д. 32, л. 28.

⁶³ Горобець, *Примерк Гетьманщини*, 154-156, 157-158.

інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Реалізуючи задумане, комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародубу і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта («до определения полковничества»), анонсуючи їх розширення в майбутньому, коли вони замінять виборних полковників⁶⁴.

У контексті реалізації цієї програми варто розглядати й відправку Петром I в Україну наприкінці 1723 – початку 1724 років місії Олександра Румянцева. Головне завдання Румянцева було пов'язано з розслідуванням опозиційної діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка. Однак крім слідчих дій довірений особі імператора доручалось провести широкомасштабну чистку старшинського корпусу Гетьманату. У наказі Румянцеву йшлося про негайне звільнення з урядів, усіх старшин, які викликали підозри щодо лояльності трону та призначення «на их место... людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Полуботка. – *Авт.*) не приставали и желали быть коллегии»⁶⁵. Водночас Румянцев мав розвідувати, «склонны ли обыватели к тому (призначенню російських офіцерів на полковництво в Україну. – *Авт.*), и буде усмотриш, что они великороссийских просят хотя, то их обнадежь». У тих же полках, жителі яких «неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчатъ»⁶⁶.

Реалізуючи накази імператора, Румянцев провів кардинальні «зачистки» прибічників ідеї збереження автономії в Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Гадяцькому, Переяславському та Миргородському полках, де від урядів було відсторонено «повних» і «наказних» полковників, полкову старшину, а на їх місце саме призначено розпорядженням Румянцева, без хоч би формального дотримання виборних процедур «доброхотів» імператора. Загалом за неповний місяць відбулося 20 призначень на старшинські уряди, причому 12 з них було здійснено «на место» підозрілих урядовців⁶⁷. Найбільш резонансними з-поміж них стали відставки миргородського полковника Данила Апостола, наказного стародубського полковника Івана Чорнолуцького, гадяцького полкового судді Григорія Грабянки.

⁶⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1760, л. 71, 91.

⁶⁵ Цит. за: Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, 835.

⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 675-675 об.

⁶⁷ Підраховано за: РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92, л. 475-475 об.

Стосовно ж переміщення російських комендантів на полковницькі уряди автономії, то ця практика утвердилась лише в переважно суміжних з великоросійськими провінціями, північних полках Гетьманату – в Стародубі, Ніжині та Чернігові, де традиції виборності старшини й перед цим шанувались значно менше, аніж у південних полках Лівобережжя⁶⁸. Та й то призначені у такий спосіб полковники часто-густо виявлялись не на висоті покладених на них сподівань. Як скаржився імператору на початку 1728 р. Данило Апостол, призначений на полковництво в Україну російський офіцер Михайло Хрущов «не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен»⁶⁹.

Тим не менше, на середину 1720-х років, крім російських офіцерів у Стародубському, Ніжинському та Чернігівському полках, призначені центральною владою серби і «волохи» займали уряди в Гадячі, Києві та Переяславі, а російський комендант Полтавського гарнізону Іван Чичерін виконував водночас і функції полтавського полковника. До того ж полковництво в Прилуках обіймав Гнат Галаган, пожалуваний на старшинство царем за надану ним допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Відтак з наявних у Гетьманаті десяти полків лише в Миргородському і Лубенському полку уряди очолювали старшини, котрі здобули владу в ході виборів (та й то миргородський полковник Данило Апостол, як уже зауважувалось раніше, за наказом Петра I перебував в ув'язненні)⁷⁰.

Хоч і не настільки радикальні, але все ж доволі принципові зміни відбуваються в цей час і на рівні сотенної старшини та другорядних урядів полкової адміністрації, де зазвичай самоврядні практики зберігали свою актуальність навіть в умовах чинності каральної за змістом «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. Показово, що ініціатива кадрових призначень і на цьому, нижчому, рівні адміністрування належала пере-

⁶⁸ Скажімо, якщо в суміжних з великоросійськими провінціями північних полках Гетьманату при заповненні полковницьких вакансій значну вагу мала позиція гетьманського уряду й старшини подовгу утримували владу у своїх руках, то в Полтавському полку в другій половині XVII ст. перевибори відбувались приблизно кожних два роки (іноді й кілька разів на рік) і вплив гетьмана на їх перебіг та результати були мінімальними. – Див.: Віктор Горобець, «Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій», *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), 106-111.

⁶⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541, арк. 45.

⁷⁰ Див.: РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761. л. 676-692; Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 224-225.

важно центральним органам влади – Кабінету Його Імператорської Величності, Сенату, Таємній верхівній раді. Нерідко Генеральна військова канцелярія та, навіть, локалізована в Україні російська владна інституція – Малоросійська колегія довідувалися про заміщення старшинських вакансій уже постфактум, після ухвалення відповідного рішення імперським центром⁷¹.

Ще однією характерною рисою кадрової політики імперської влади в Гетьманаті в цей час стає ігнорування прохань місцевих товариств щодо призначення повноправних старшин, натомість передача управлінських функцій в руки старшин «наказних», тобто виконуючих обов'язки. Згідно з інформацією, що містилася в переданій 1726 р. Малоросійською колегією у Сенат доповідній записці, буквально у всіх полках Гетьманату бракувало повноправних старшин. Зокрема, у Чернігівському полку вакантними були аж 9 сотенних урядів, в Гадяцькому і Ніжинському полках – по 6. Загалом же налічувалось 36 вакансій сотенного рівня⁷². Не набагато ліпшою була ситуація і на рівні полкового управління. Зрозуміло, така велика кількість вакансій посилювала розлад державного організму Гетьманату, на що промовисто вказує хоч би той факт, що, наприклад, стародубський полковник Ілля Пашков 1726 р. доручив полковому сотнику Степану Галецькому одночасно виконувати функціональні обов'язки аж трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді та осавула⁷³, що відверто дисонувало з місцевими практиками урядування, а також негативно позначалось на ефективності управління. Відтак і президент Малоросійської колегії бригадир Степан Вельямінов був змушений просити Сенат негайне виправити становище⁷⁴.

2.5. Занепад самоврядних практик Гетьманату в 1730–60-х роки

Ліквідація урядом Петра II Малоросійської колегії та реставрація інституту гетьманства 1727 р. викликали неабиякий прилив ентузіазму в українській автономії. З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих на адресу Петру I надсилались листи зі словами вдячності за «монарші милості» та із запевненням «за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови»⁷⁵.

⁷¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1-10.

⁷² Підраховано за: РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761. л. 676-692.

⁷³ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 489, арк. 8-13.

⁷⁴ РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92. л. 475 об.

⁷⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 26-53; Іван Джиджора, *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки* (Київ: Історична секція ВУАН, 1930), 130.

Неабиякі сподівання в контексті реставрації гетьманства українська сторона плекала і щодо реанімування засад виборності. Новообраний очільник Гетьманату Данило Апостол, добиваючись від імператора відновлення виборчих начал в автономії, обґрунтовував доцільність такого кроку тим, що «определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести... когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостью своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения»⁷⁶.

Утім імперський центр, досягнувши в часи Петра I вражаючих успіхів у справі підпорядкування царини кадрової політики Гетьманату своєму впливу, не мав наміру від них відмовлятися. Й уже за фасадом пишно проведених із дотриманням традиційного ритуалу гетьманських виборів 1727 р. виразно проступали обриси жорстко керованої з центру моделі виборної процедури. Так, ухваливши 20 червня 1727 р. рішення «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему...» та оголосивши «о бытии при гетману» в якості міністра таємного радника Федора Наумова, місяцем пізніше Іноземна колегія за дорученням Верховної таємної ради підготувала «особливые секретные пункты» Наумову⁷⁷, які ідею виборності повністю нівелювали. Зокрема, в них було зазначено, що оприлюднені обіцянки Петра II повернути Війську Запорозькому право «выбрать по прежнему гетмана и старшину» були написані лише «для лица». Насправді ж імператор виказав «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, Наумов мав після прибуття до Глухова і «обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. – *Авт.*) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать». Якщо ж міністру стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Якщо ж він не зуміє в цьому переконати виборців, наказувалось «то собрание под каким пристойным претекстом остановитъ и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел»⁷⁸.

⁷⁶ Цит. за: Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 115.

⁷⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 92-96; *Сборник Императорского русского исторического общества*, 63 (1888), 270, 779.

⁷⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 97-102.

Однак застосовувати екстремальні сценарії таємному раднику не довелося – Данило Апостол користувався заслуженим авторитетом серед старшини і козацького товариства, тож елекція 1 жовтня 1727 р. відбулась без ексцесів. Будучи переконаним прибічником ідеї українського автономізму (що серед іншого підтверджує і його взяття під варту з наказу Румянцева на початку 1724 р.) гетьман зумів добитися включення в норми «Решительного указу» Петра II 1728 р. дозволу на відновлення виборних процедур при заміщенні старшинських вакансій в автономії. Щоправда, реставрація виборних начал мала відбутись не в алгоритмі норм, чинних у другій половині XVII – початку XVIII ст., а у версії, що її конституював указ Петра I 1715 р., і до того ж з певними новими обмеженнями. Так, при заміщенні вакансій генеральної старшини та полковників в Україні обиралися лише «кандидатов человека по два и по три», з числа котрих «в те генеральне чины и в полковники по представлению гетманскому... указом ЕИВ определены будут»⁷⁹. Тобто повноваження гетьмана концентрувалися лише на рівні старшини сотенної та полкової, але за винятком, власне, самого полковницького уряду.

Користуючись з цього значною мірою обмеженого права, Апостол навіть поширив його дію на призначення минулих років, ініціювавши створення комісії, покликаної переглянути всі кадрові рішення часів функціонування Малоросійської колегії. У разі виявлення старшин, котрі отримали уряд в порушення процедури виборів, останні мали підтвердити своє право зберегти уряд через проходження відповідних виборних процедур. При цьому процедура полягала не у формальному підтвердженні права на владу діючого, але нелегітимного через нехтування виборних начал, старшини, а наданню виборцям права обрати, згідно норм указу 1715 р., 2-3 претендентів на старшинство, з числа котрих гетьман спільно з офіційним представником імператора й мали номінувати найдостойнішого на уряд. Вельми показово, що вже апріорі до числа нелегітимних старшин гетьманський уряд зарахував усіх тих, кого призначили на уряди Румянцев і Малоросійська колегія⁸⁰.

Формально норми «Решительного указу» 1728 р. залишилися чинними й після того, як по смерті Апостола (січень 1734 р.) уряд Анни Іоанівни за прикладом Петра I не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав так званому «Правлінню гетьманського уряду» на чолі з «малоросійським правителем»⁸¹. Але

⁷⁹ Цит. За: Крупницький, *Гетьман Данило Апостол*, 114.

⁸⁰ *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII–XVIII вв.*, 107.

⁸¹ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706-1862, арк. 17-19.

фактично за відсутності інституту гетьманства можливості імперського центру в царині кадрових призначень в автономії суттєво посилювались. Набуває поширення практика ігнорування процедури виборів на альтернативній основі та, відповідно, прямого призначення на старшинство – чи то за указами центральної влади, чи то інститутів її місцевого представництва. При цьому, що цікаво, в офіційних документах щодо того чи іншого призначення нерідко фігурують прямі вказівки імперської влади «произвестъ... в настоящие сотники *без выборов* (виділено мною. – Авт.) на первое порожнее сотничое место»⁸².

Важливою передумовою таких призначень, зрозуміло, виступають не заслуги перед Військом Запорозьким, а наявність виданих представниками імперської влади (переважно військової) службових «аттестатів»⁸³. Не менш значимими, аніж військова доблесть у складі російської армії, виступає й служба при імператорському дворі. Яким чином колишні придворні потрапляли у владу автономії промовисто демонструє епістолярна активність з цього приводу канцлера Г.І. Головкіна. Так, наприклад, 3 грудня 1730 р. він адресує гетьману Апостолу лист з інформацією, що «один из малоросіян Александр Брежинский чрез несколько лѣт был при дворѣ Их Величеств служителем и за ево службу надлежит ему учинить такое награждение, от чего бы он довольство мог имѣть». Не віддаючи на розсуд гетьмана пошуки хлібного місця для свого клієнта, Головкін конкретно вказував, «дабы он, гетман, велѣл его опредѣлить в Черниговскому полку сотником в Березинскую сотню, в которой недавно опредѣлен из молодых незаслуженный человек»⁸⁴. На неабияку важливість особисто для канцлера вирішення цього питання вказує й застереження, що «по опредѣленію оногo Брежинского в тое Березенскую сотню сотником» Апостол має «надлежащим порядком ево графа увѣдомить»⁸⁵. Більше того, одночасно з листом до українського гетьмана він відправляє лист і російському міністру при гетьманському уряді князю О.І. Шаховському, в якому інформує про своє прохання/доручення Апостолу, але також і наказує, «дабы он, генерал лейтенант в том ему Брежинскому вспомагал, чтоб гетман неотрицательно сіе здѣлал и в тое Березенскую сотню ево Брежинского надлежащим порядком сотником отправил»⁸⁶.

⁸² ЦДАУК, ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 37, 101.

⁸³ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. І. спр. 57325-57343, арк. 101.

⁸⁴ *Ibid.*, ф. II, спр. 1706-1862, арк. 228.

⁸⁵ *Ibid.*, арк. 228.

⁸⁶ *Ibid.*, арк. 228 зв.

Протегування Головнім інтересів Брежинського, а також цілого ряду клієнтів з Балкан не були явищами унікальними в стосунках імперії з автономією. Кілька років по тому, наприклад, донька Петра I Єлизавета просила гетьмана Апостола «по своей к нам благосклонности» за якогось Олексія Яблоновського, котрий служив при дворі царівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманаті⁸⁷. Генерал Йоган-Бернгард Вейсбах клопотався перед владою автономії у справі «чоловіка состоянія доброго» Павла Минацького, котрий, на його думку, був «сотнического чина достоин»⁸⁸. Князь Григорій Волконський, котрий не мав жодного стосунку до справ автономії, просив царського резидента при гетьманському дворі Федора Протасєва виявити «свое милосердіє к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде»⁸⁹. А кілька років по тому вже молодший брат фельдмаршала Бориса Петровича Шеремєтева, Володимир Петрович Шеремєтєв, клопотався в інтересах цього ж Галецького перед Скоропадським: «упрошаю с стороны сотника погарского пана Галецкого... дабы за памяство брата моего покойного и за мое прошение содержался в милостивом презрении»⁹⁰.

Аналізуючи стратегії кар'єрного зростання представників старшинської корпорації, мимоволі звертаєш увагу на особливий службовий аванс у Гетьманаті, що його таїла в собі служба півчим, особливо, коли мова йшла про придворну півчу капелу Санкт-Петербурга. Так, в іменному списку козацької старшини 1751 р. як джерело легітимації влади зустрічаємо не лише згадки про потрапляння на старшинство «по аттестату генерал-фельдмаршала фон Лессі»⁹¹ або ж за службу «камор лакеем Высочайшого ЕІВ двору»⁹², але й – «в наборе ЕІВ двору певчим»⁹³. Або ж упродовж 1727–1738 років в Новгород-Сіверському сотникує Василь Христиневський, котрий мало того, що перед тим, як обійняти сотницький уряд, був зовсім не пов'язаний з козацькою службою, а служив придворним півчим у царській столиці, так ще й з перших днів свого перебування на уряді відразу ж відзначився «побоями и грабительствами и протчими обидами»⁹⁴. 1730 р. пристарілий півчий «при комнате» Кате-

⁸⁷ *Ibid.*, ф. XIV, спр. 78, арк. 4.

⁸⁸ Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3 (Киев: Тип. К.Н. Милевского, 1902), 308.

⁸⁹ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706-1862, арк. 260.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ *Ibid.*, ф. I, спр. 57325-57343, арк. 101.

⁹² *Ibid.*, арк. 63.

⁹³ *Ibid.*, арк. 51.

⁹⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1536, арк. 38; Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1 (Киев: Тип. К.Н. Милевского, 1888), 206-207.

рини І Матвій Подальський клопотався перед Головкіним про призначення його відразу полковим суддею Лубенського полку⁹⁵. 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна віддає наказ тогочасному «малоросійському правителю» генерал-лейтенанту І.І. Бібікову пожалувати «певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери Императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго». І це навіть при тому, що вказаний уряд не був вакантним – «бывшаго по ныне в той сотне сотника... перевести в другое место»⁹⁶. Двома роками пізніше генеральний хорунжий Микола Ханенко занотував: «Пожалован пѣвчій Кирило Иванович Коченевскій именным указом сотником лохвицким»⁹⁷.

Загалом же перелік успішних службових кар'єр колишніх придворних півчих, лакеїв, циркульників та подібних їм за своїми соціо-служилими характеристиками осіб, котрі починаючи з 1710-х років масово посідали старшинські уряди в українській автономії, набагато ширший. Як і, власне, тих вихідців з козацького війська, котрі здобули старшинство тим не менш не за сукупність заслуг перед гетьманською владою і місцевими корпораціями та не в результаті пройдених ними традиційних виборчих процедур, а лише завдяки вчасно засвідченій перед імператором власній лояльності або ж протекції чільних представників імперської влади чи впливових царедворців.

Зважаючи на масовий характер таких практик, вельми відчутними були і їхні наслідки. Адже якщо раніше заявка на службовий аванс формувалась передовсім лицарськими звитягами претендента й повагою до нього товариства – «всему войску... жичливый и в делах рыцарских взятый»⁹⁸, «в Войску Запорозком заслужонный, годный и до делностей рыцарских способный муж»⁹⁹, «заслужонный в Войску Запорозском товарищ и справный человек... яко человек разумный, уметиметь з вами подлуг порадку призывотого обходится»¹⁰⁰, то тепер визначальними ставали «его к нам, великому государю, верная служба»¹⁰¹ або ж наявність високопоставлених покровителів при імперському дворі. Наслідки ж впровадження таких трендів проявлялись не лише у деформації тради-

⁹⁵ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1699, арк. 1-2.

⁹⁶ Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1, 208.

⁹⁷ Николай Ханенко, «Дневник генерального хорунжого», *Киевская старина*, 4 (1886): 286.

⁹⁸ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов*, 1 (Киев, 1911), 28.

⁹⁹ *Універсали українських гетьманів*, 734.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 769.

¹⁰¹ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3.

ційної політичної культури козацтва й занепаді такого важливого її засадничого імперативу як вільного обрання старшини всіх рівнів. Нові практики творили нові моделі владних відносин у Гетьманаті, в яких помітно нівелювались вибудовані на самоврядних традиціях організаційні засади функціонування автономії, а місцеві владні центри стрімко втрачали свій попередній вплив.

Друга реставрація гетьманства 1750 р. і прихід до влади Кирила Розумовського відмічені спробами повернення в адміністративні практики Гетьманату засад вільної елекції. Принаймні, в джерелах, що стосуються початкового етапу гетьманування Розумовського, зустрічаємо чітко артикульовані посили стосовно цього. Зокрема, переконливий приклад прагнення гетьманського уряду впорядкувати царину кадрової політики у відповідності з буквою і духом засад вільної елекції – звісно, в межах дії указів 1715 та 1728 рр. – демонструє позиція офіційного Глухова в розв'язанні 1750 р. конфліктної справи чернігівського полковника Івана Божича з товариством Білоуської сотні щодо виборів/призначення білоуського сотника. Заперечуючи нав'язування полковником на сотництво свого протеже, гетьман сформулював бачення правильної моделі старшинської елекції таким чином: «Згідно з попереднім військовим звичаєм в чини сотничі обиралися вільними голосами люди заслужені й у невірності не підозрілі, і за атестатом полковника, полкової старшини і сотників подавалися до гетьмана для визначення»¹⁰². Відштовхуючись від цієї моделі, універсалом від 6 вересня 1751 р. Розумовським наказував «згідно з попереднім військовим звичаєм» провести в Білоуській сотні вибори й обрати «вільними голосами із людей заслужених і не запідозрених у невірності 2-х або 3-х кандидатів», після чого представити кандидатури місцевому полковнику, котрий, «зібравши полкову старшину й сотників, усіх разом отих кандидатів особисто повинні засвідчити, про службу кожного і гідність», і вже після цього – «для остаточного вирішення до нас прислати». В універсалі наголошувалось, що запропонований алгоритм стосувався не лише конкретних виборів старшого в Білоуській сотні Чернігівського полку, але й мав визначати порядок виборів усієї козацької старшини в Гетьманаті – «та й надалі на вакантні місця серед полкової і сотенної старшини обирати згідно з вище написаним»¹⁰³.

А ось у другій половині урядування Розумовського в адміністративних практиках Гетьманату дедалі частіше помічаємо випадки призна-

¹⁰² Олексій Путро, *Гетьман Кирило Розумовський і його доба: з історії українського державотворення XVIII ст.* (Київ: ДАКККІМ, 2008), 52.

¹⁰³ Там само.

чень на старшинські уряди без проведення виборів, а волею гетьманського уряду. Прикладом саме такого алгоритму заміщення старшинської вакансії може слугувати призначення Розумовським Павла Рогуля на сотника козелецького в березні 1757 р. Як можна довідатись з гетьманського універсалу від 22 березня 1757 р., Рогуля, прослуживши військовим канцеляристом в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді п'ятнадцять років, 29 листопада 1756 р. подав на ім'я Розумовського прохання «о удостоинствѣ его чыном асаулства полкового кievского на вакансѣ состоявшого»¹⁰⁴. Своє подання військовий канцелярист супроводив атестатом, «данном ему з суда Генералного за руками присутствующих», в якому було «показано яко оной войсковой канцелярист Павел Ругол при томъ Генералном судѣ поручаемые ему дѣла і комісіях отправлял со всяким прилежаниемъ і ревностей, безы малѣйшаго порока», та в якому містилася рекомендація Генеральної військової канцелярії «о достоинствѣ оного Руголя того чына асаулства полкового»¹⁰⁵. Виданий в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді службовий атестат військовий канцелярист доповнив інформацією і про славу службу його предків: «дедѣ де его и отецъ, имѣя жителство свое в малороссійском Кіевскомъ полку высокославному все-россійскому Ея Императорского Величества престола по должности своей козачей многочисленныя по смерть свою вѣрно и радетелно отбувал службы, в разныхъ многих военных бывал походахъ, з поляхъ де отецъ в походѣ і умре», зауваживши при цьому, що саме «ревнуя предкамъ своимъ», «поручаеміе ему по должности дѣла ісправлял со всяким прилѣжаннемъ і ревностяхъ, вѣрно, радетелно і без імалійшаго пороку, такъ как вѣрному Ея Императорского Величества рабу принадлежить»¹⁰⁶. Однак

¹⁰⁴ ЦДАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 3.

¹⁰⁵ *Ibid.*, арк. 3 зв.

¹⁰⁶ *Ibid.*, арк. 3. Апеляція до славної служби предків – батька й діда кандидата – є вельми показовою для практик Гетьманату, особливо другої третини XVIII ст. У цей час у службових атестатах старшини як аргумент для посідання того чи іншого уряду нерідко значаться наступні «заслуги» претендентів: – «по отцу своему в бунчуковых товаришах бившому», «за служби отчима його бувшого писаря полкового», «за служби отца сотника», «за служби деда і отца в сотничому чину бивших», «по діду своему в значкових товаришах бившому». – Ширше див: Горобець, «Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви», 58-61. На той час в Україні вже сформувалося чимало династій, в яких влада передавалася від батька до сина впродовж кількох поколінь. Так, наприклад, Борзненську сотню в 1654–1773 рр. утримували Забіли, Мглинську в 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, Топальську в 1669–1782 рр. – Рубці, Лохвицьку в 1679–1727 рр. – Гамалії, Олишківську в 1680–1773 рр. – Шрамченки, Городиську в 1687–1766 рр. – Петровські, Ічнянську в 1687–1752 рр. – Стороженки, Срібнянську в 1688–1755 рр. – Троцини, Варвинську в 1689–1763 рр. –

поки претендент збирав необхідні атестати, київський полковник Юхим Дараган запропонував гетьману, а той погодився, аби «на оное асаульство полковое кievское... первым асаулом полковым вторый асауль Шумь, а на его мѣсто второго асаула полкового сотникъ козелецкий Барановский». Зважаючи ж на те, що після призначення Стефана Барановського другим полковим осавулом звільнився уряд козелецького сотника, гетьман – «по данной нам от Ея Императорского Величества власти» – самочинно заповнив наявну вакансію кандидатурою Павла Руголя. Відразу ж по цьому в Глухові Руголя було «на верной Ея Императорскому Величеству службѣ к присяги приведено», а, відтак, полковій і сотенній старшині Київського полку нічого більше не залишалось, як о «опредѣленіи» Розумовського «вѣдать» і «признавать его Павла Руголя настоящим козелецким сотником», а «Козелецкой сотнѣ сотенная старшина і атаманя со всѣмъ товариствомъ отдавали ему яко командиру своему должную честь і повинение»¹⁰⁷. За такого алгоритму заміщення вакансії сотенного рівня роль місцевого козацького товариства зводилась лише до того, аби «за объявленнем сего нашего унѣверсала» прибути на організоване Київською полковою канцелярією зібрання сотні, на якому полкова старшина мала «корогов оной Козелецкой сотнѣ при собраніи той же сотнѣ старшини и казаковъ ему сотнику Руголю» вручити і тим самим «уряд поручит»¹⁰⁸.

Як іронію долі можна сприймати той факт, що відновлення засад вільної елекції в Гетьманаті відбулось уже після остаточної ліквідації Катериною II інституту гетьманства 1764 р., коли Петербург у такий спосіб забажав продемонструвати ефективність і справедливість місцевої імперської влади в колишній автономії. Утім такий стан справ тривав недовго – вже 1767 р. президент Малоросійської колегії П.О.Румянцев розпорядився «не дозволять нигде сотенных старшин выбирать самим сельским казакам, как до сего чинилось», натомість підбором кандидатів на сотницькі уряди відтепер мала перейматися винятково полкова влада, а право остаточного відбору і призначення номінантів на уряди Румянцев залишив собі¹⁰⁹.

Тарнавські, Шептаківську в 1692–1777 рр. – Манківські, Дивицьку в 1694–1767 рр. – Селецькі, Хорольську в 1701–1760 рр. – Родзянки, Конотопську в 1707–1750 рр. – Костенецькі. – Див.: Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто: Місіонер, 2001), 116.

¹⁰⁷ ЦДАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 3 зв.

¹⁰⁸ *Ibid.*, арк. 4.

¹⁰⁹ Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3, 277-278; Путро, *Гетьман Кирило Розумовський*, 142.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

Підсумовуючи викладений вище матеріал, варто відзначити, що політична культура козацтва, представлена як у звичаєвих практиках, так і політичних деклараціях козацької еліти, передбачала шанобливе ставлення до права вільної елекції козацької старшини всіх рівнів, яке, власне, значною мірою й формувало сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як «старожитні права і вольності» та було одним з підставових у функціонуванні самоврядування в козацькій Україні.

Прагнення певної регіональної групи козацького товариства обирати собі «старшого» вільними голосами зазвичай у тій чи іншій мірі конфліктувало з бажанням гетьмана Війська Запорозького скористатись своїм «зверхнейшим правом регіментаря» й або скоригувати волю громади, або нав'язати останній свого кандидата. При цьому звичасві практики Війська Запорозького та закріплені в гетьманських статтях з Московською державою правові норми залишали за гетьманським урядом і полковою владою достатньо легальних владних повноважень, аби контролювати елекційний процес, відповідно, у полках і сотнях – через надання дозволу на проведення виборів, обов'язкову участь у ході виборів офіційного представника гетьманського чи полкового урядів та обов'язкового затвердження результатів елекції гетьманським універсалом. Утім далеко не завжди вищі козацькі урядники вдовольнялися легітимними можливостями й нерідко виходили поза їхні межі. На практиці такі переступи проявлялись або в активному нав'язуванні товариству в ході виборів свого кандидата, або в призначенні своєї креатури на вакантний уряд без дотримання процедури публічного обрання, або в невизнанні владних повноважень обраного товариством в законний спосіб претендента.

Наявних правових регуляторів чи обов'язкових до виконання норм звичаєвого права в ранньомодерній Україні було не достатньо, аби жорстко врегулювати ситуацію. Хоч, разом з тим, варто відзначити, що в політичній культурі козацтва існувала певна зразкова модель, що дозволяла значною мірою узгодити інтереси товариства та гетьмана в цьому питанні, шануючи волю місцевих виборців у справі обрання найбільш бажаного для себе кандидата та поважаючи право регіментаря надавати дозвіл на проведення виборів, надсилати від себе уповноваженого на це

дійство та затверджувати його результати. Така зразкова модель, як правило, реалізовувалась у часи послаблення гетьманської влади. В умовах акумуляції владних повноважень у руках регіментаря його участь в елекції полковників суттєво зростала і тоді актуальними в ході виборчої процедури були, хіба що, лише деякі елементи «повної» процедури виборів вільними голосами. В окремих же випадках гетьмани відверто нехтували й ними. Аналогічним чином у випадку проведення виборів на сотенному рівні могла проявляти себе й полкова старшина, хоч у цьому випадку все ж останнє слово завжди було за гетьманом.

Виразна тенденція до узгодження інтересів козацького загалу та гетьмана у справі обрання на старшинство та позбавлення старшинства спостерігається в «Пактах та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», де проблема збереження в непорушності засад козацької самоврядності отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення. Вже у вступній частині документу розкривається положення про суть і про порядок призначення на старшинство, а також про способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень у цій царині, визнаючи єдиним легітимним способом посідання старшинства через засади вільної елекції. Утім зважаючи на перебіг міжнародних процесів у регіоні та посилення інкорпораційних змагань російської влади щодо України, шансів для реалізації на практиці було не багато.

Хоч на перших етапах перебування Гетьманату під зверхністю царя, реагуючи на вельми шанобливе ставлення козацтва до засад вільної елекції, московська правляча династія не наважувалась відкрито втручатися у царину кадрової політики автономії чи заперечувати засади вільного обрання на старшинство в правовій площині. При тому, що такий стан справ відверто суперечив державним практикам Московського царства, де після незначного піднесення культури самоврядування на початку XVII ст. – в умовах так званого Смутного часу, інтерес влади та й населення до його розбудови відверто деградували. Утім починаючи вже з вчиненої восени 1659 р. ревізії договору гетьмана Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, конституювати певні обмеження щодо кандидатур на заміщення вакансій і позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових. Особливо активними й системними дії російського керівництва у цій царині стають уже після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII восени 1708 р., відколи масового характеру почали набирати практики прямого призначення на полкові й сотенні уряди в Гетьманаті кандидатів імперськими чи сенатськими указами. При заміщенні вакансій значного поширення набувають

практики протегування інтересів шукачів уряду з боку впливових сановників з оточення російських монархів.

Масштабне ж втручання імперської влади у царину кадрової політики гетьманського уряду не лише спричиняло занепад такого засадничого імперативу політичної культури козацтва як права вільного обрання старшини всіх рівнів, а й виступало важливим чинником процесу цілеспрямованого згорання імперською владою меж української автономії й асиміляції її державних порядків до загальноімперських зразків. Адже приведені у владу без дотримання традиційних виборних процедур старшини, джерело своєї легітимності вбачали вже не в козацькому товаристві і, навіть, не в гетьмані, а в государі та його придворних. Відтак саме на їхні інтереси вони орієнтувалися при виконанні своїх службових обов'язків й відверто толерували згорання меж автономії та асиміляцію її устрою до загальноімперських зразків, що стало реальністю вже у другій половині XVIII ст. в контексті реалізації положень маніфесту Катерини II про ліквідацію в Україні інституту гетьманства 1764 р.

Аналітична записка

Горобець Віктор Миколайович

**УКРАЇНСЬКІ НАРАТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ТРАДИЦІЇ ТА ПРАКТИКИ
САМОВРЯДНОСТІ В ГЕТЬМАНАТІ**

Комп'ютерна верстка – *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 11.01.2024 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 2,93. Обл.-вид. арк. 1,78.

Наклад 300 прим. Зам. 2. 2024 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р